

Némi nemi bizonytalanság

Női és férfi szerepek inverziója Móricz Zsigmond *Árvalányok* című kisregényében*

„Az *Árvalányok* kis mestermű, de nem szolgálja speciálisan a tömegek érdekeit.”

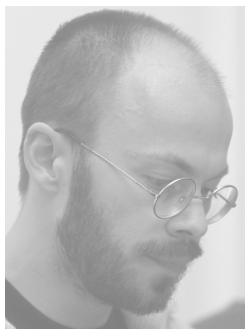
Fenyő Miksa

* A szerző Kalligram Kiadónál hamarosan megjelenő Móricz-könyvének egyik fejezete.

1 NÉMETH László:
Móricz Zsigmond.
In: uó: Két nemzedék. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Kiadó 1970, 95.

2 KOSZTOLÁNYI
Dezső: *Árvalányok*.
Nyugat, 1924. február 16. Idézett forrás: uó: Egy ég alatt. Réz Pál szerk. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1977, 270.

3 CZINE Mihály:
Móricz Zsigmond.
Budapest, Gondolat 1968, 95.

Az *Árvalányok*, mely először folytatásokban jelent meg a *Nyugatban* 1911-ben, majd később 1917-ben könyv alakban, nem tartozik Móricz Zsigmond szélesebb körben ismert és kritikailag méltatott művei közé. Pedig néhány, az életművet behatóan ismerő irodalomtörténész és író a szerző legsikerültebb regényeként nyilatkozott róla, kiemelve a szöveg szerkezeti zártságát és merész szerelemábrázolását.

Németh László 1926-ban elég egyértelműen fogalmazott: „Az *Árvalányok* a legtökéletesebb. A hullámzó ösztönélet szellemi átsugárzását festi feszültségtől villódzó ihletettséggel. Ami ritkaság: megkomponált regény.”¹ Kosztolányi Dezső szintén nagyra értékelte: főként az atmoszférateremtés, a panteisztikus életérzés megelevenítése és a női főhős lélekrajza szempontjából tartja „tökéletesnek” és „hibátlannak” az *Árvalányokat*.² Czine Mihály Móricz „egyik legszebb kisregénye”-ként emlegeti³ monográfiájában, anélkül, hogy ezt a meglehetősen szubjektív és sokértelmű állítást bővebben kifejtené. A kisregény erényeit még a marxista ideológia korlátozó szempontrendszeréhez ragaszkodó Nagy Péter sem vitatja el. Kesereg ugyan azon, hogy a „hormonális ösztönéletre redukált jellemábrázolás” kiszorítja a mű – véleménye szerint – kulcsfontosságú mondanóját („a szerelem, a házasság elüzleteseződését, a nő szükségyszerű prostituálódását a kapitalista társadalomban”), értékelését viszont azal kezd, hogy kiemeli „a nemi kielégületlenség viharainak rendkívüli átéléssel” való ábrázolását.⁴ Bori Imre ugyancsak elismerően szól a műről Móricz-könyvének első fejezetében, melyben a szerző modernizmusát a test újszerű ábrázolásával, közelebről pedig az érzékiség, a nemiség merész, olykor már a szexuálpatológia felé hajló megjelenítésével kapcsolta össze. Mint írja, a „testiség látványa előtt a maga korában a magyar írók közül senki sem áll rajta kívül ennyire megbűvölten”.⁵

A fent idézett nyilatkozatok azonban túl rövidek voltak ahhoz, hogy érdemi poétikai bizonyítékokat sorakoztassanak fel az elisme-

rő kijelentések indokoltságát illetően. Tudomásom szerint a Móricz-filológiában mind ez ideig nem született a regényt narrato-poétikai és irodalomstilisztikai szempontok szerint vizsgáló szoros elemzés, mint ahogy elmaradt a feminista szempontok applikációja is. Az érdeemi (elemző, kontextualizáló) kritikai recepció elmaradása, illetve a művet övező hallgatás egyik, ha nem is kizárólagos oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy Móricz zavarba ejtő nyíltsággal beszél a női szexualitás olyan megnyilvánulási formáiról és azok lélektani mozgatórugóiról, amire nincs igazán példa az erotikus tapasztalatok kendőzetlen tematizálásában felettébb szegényes magyar irodalomban. Ebből adódóan aztán nem alakulhatott ki a hazai (értsd: magyar nyelvű) irodalomkritikai beszédmódok egyes szövegeiben sem olyan szókinccs és erre épülő nyelvi úzus, amely lehetővé tette volna a műben ábrázolt jelenetekhez hasonlók szakszerű reflexióját.⁶ A Móricz kanonizálásában fontos szerepet játszó marxista kritika pedig a társadalmi és politikai kérdések (túl)hangsúlyozásával lehetetlenítette el a szexuális élmények irodalmi vetületeinek nyíltabb és szakszerűbb tárgyalását.

Szándékosan kerülgettem eddig a forró kását. Azzal ugyanis, hogy megnevezzük, mit is ábrázol Móricz Miskolczyné alakján keresztül, már a jelenség egy bizonyos értelmezése mellett kötelezzük el magunkat, tehát egyfajta állásfoglalást is közvetítünk. Én azonban korántsem vagyok biztos a dolgomban, félrevezető volna tehát (s úgy gondolom, ez nem is feladatomban), ha pszichológiai vagy szexológiai szempontból minősíteném a szereplők magatartását. A legáltalánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az *Árvalányok* az azonos neműek, konkrétan nők közötti szexuális vonzalom fellobbanását mutatja be. Az már az értelmező egyéni vélekedésének vagy meggyőződésének függvénye, hogy ezt csupán pillanatnyi érzelmi, illetve érzéki „kilengésnek” vagy egy genetikailag meghatározott, de addig elfojtott nemi orientáció felszínre kerülésének fogja fel. A szöveg ugyan – az elbeszélő és a szereplői szövegek szintjén – az előbbi lehetőséget valószínűsíti, nem képes azonban teljes mértékben felszámolni az ábrázolt nemi szerepek és viselkedésformák terén tapasztalható eldöntetlenséget.

Egyébként némi bizonytalanság tapasztalható azokban a kritikai szövegekben is, ahol ez a kérdés szóba kerül (nem mindegyikben). Kosztolányi ekképpen jellemzi a papné viselkedését: „Egy lánnyal ábrándozik, kezét-derekeit fogdosva, a testiség veszedelmes mezsgyéjén, anélkül, hogy félreértésre adna alkalmat” (271.). Ez a mondat legalább kétféleképpen érthető: 1. félreérthetetlenül leszbikus vonzódás kinyilvánításáról van szó; 2. félreérthetetlen, hogy nem leszbikus vonzódásról van szó, csupán a kielégületlenségből adódóan felgyülemlett szexuális energiák kényszeres levezetéséről. A kontextus alapján nem dönthető el egyértelműen, mire gondolt a cikk szerzője. Féja Géza, aki az „ösztönök lélektaná”-t tematizáló művek közé sorolja az *Árvalányokat*, szintén tartózkodik attól, hogy a két (később-

4 NAGY Péter: *Móricz Zsigmond*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1979, 114.

5 BORI Imre: *Móricz Zsigmond prózája*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó 1982, 13.

6 A legközelebb ehhez a pszichoanalízis belátásai mentén olvasó vagy azokat bizonyos mértékben hasznosító (rosszabb esetben vulgarizáló) kritika került. Ennek az irányzatnak az elemzési gyakorlatában azonban az irodalmi szöveg gyakran vagy pusztán szerzői köresette, vagy az ösztönök működését (vissza)igazoló szemléltető példává degradálódott; a pszichológia nemegyszer a poétika rovására érvényesült.

7 BORI Imre: *Móricz Zsigmond prózája...* 13.

8 A leszbikusság megítélésével a százelő orvosi és pszichiatrai szakirodalmában BORGOS Anna foglalkozik: *Az Amor lesbicus a háború előtti orvosi irodalom tükrében.* Kalligram 2007/7–8, 51–62.

biekben még részletes elemzésre kerülő) jelenetet egyértelműen lesbikusként jellemezze. Helyette inkább úgy fogalmaz, hogy a kielégületlen vágyaktól gyötört Miskolclyné „érzéki viharai még a női nem felé vonzódo érdeklődés határait is *súrolják*“ (115. Kiemelés: B. K.). A szókimondásban Bori Imre megy el a legtovább, amikor „a lesboszi szerelem ismérveivel”⁷ felruházott nagyjelenetként aposztrofálja a papné és az óvónő ölelkezését. Ugyanakkor „tévút”-nak minősíti az előbbi szereplő közeledését, mondván, hogy csak a kielégítetlenség viszi őt rá a fiatal lány elcsábítására.

Bármelyik vélemény mellett foglalunk is állást, az már e rövid áttekintésből is nyilvánvaló, hogy Móricz e korai kisregénye különös jelentőséggel bír mind az irodalmi szövegek nemi kódoltságának (női és férfi karakterek, szerepek és viselkedésformák) kitüntetett figyelmet szentelő feminista irodalomelméletek, mind pedig a mélylélektani folyamatok ábrázolására fókuszáló freudista irányzatok számára.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy egy irodalmi szövegről van szó, azaz a (homo)szexuális tabu megsértésének minősülő lesbikus tapasztalat *irodalmi megjelenítésével* van dolgunk. A tematikus újszerűség, párosuljon bármilyen fokú megbotránkozató nyíltsággal, még nem szavatolja a mű esztétikai kvalitásait. Ez különféle elbeszélő stratégiák, kompozíciós eljárások és nyelvi-stiliztikai megoldások alkalmazási módjának függvénye, melynek még az írói életmű és az irodalmi korszak más hasonló teljesítményeivel való összevetésben is meg kell mérettetnie.

Éppen ezért – a feminizmust és a pszichoanalízist is inkább kívülről ismerő, mintsem az elemzési gyakorlatban alkalmazó – irodalmárként csupán arra vállalkozhatom, hogy rávilágítok azokra az írói stratégiákra, melyek alkalmazásával Móricznak sikerült egy, a női szexualitás ábrázolása szempontjából többféleképpen is értelmezhető, és – tegyük hozzá, hogy – atmoszférájában és dialógusaiban is „erős”, maradandó élményt nyújtó és a többszöri újraolvasás próbáját is kiálló regényt megalkotnia. Nem foglalkozom tehát a szereplők viselkedésének sem korabeli társadalmi vagy kulturális, sem pedig mélylélektani vonatkozásaival. S az a kérdés sem izgat különösebben, hogy a szerzőre milyen orvosi vagy pszichoanalitikus művek olvasása lehetett hatással.⁸ Az irodalmi művek külső kulturális kontextusok hálózatában való feloldása gyakran megy az irodalmiság rovására, mivel a szöveget valamilyen ideológiát vagy korjellemző tapasztalatot igazoló példaanyaggá fokozza le, ezt pedig mindenképpen szeretném elkerülni. Ezért, amennyire ez lehetséges, igyekszem nem eltávolodni attól a szemiotikai horizonttól, amit a nyelvi megfogalmazás szintje, illetve a mű fikatív világában előforduló jelek körvonalaznak a számomra. Már most előrebocsátható annyi, hogy az *Árvalányok* szinte teljes kiforrottságában mutatja azt az írásmódot és témavilágot, amit ma, az író későbbi műveinek ismeretében, jellegzetesen „móriczos”-ként emlegetünk.

Forró hangulat

„Utálatos volt a meleg. A levegő állandóan fűledt, dohos, az emberek teste lucskos, emyedt, s az erdőtlen, dombtalan, sík alföldön soha egy kis üdítő szellő. Az éjszakák is tikkadtak, kegyetlenek. Az asszonyi testek kielégítetlenül gőzölögtek az ágyakon, szinte főve az élet hőségében, és mégsem bírva elviselni az érintést sem.

Legborzasztóbbak az ebéd utáni szellőtlen rekkenők. Ember, állat elbűjt a tiszta forró napról a becstelen árnyékba, s ott bután és kimerülve lihegett.” (7.)⁹

A regény indítása a korábbi *Sárarany*, illetve a későbbi *Úri muri* és a *Forró mezők* felütésére hajaz. Az egymást követő mondatok nem engedélyeznek egy szusszanásnyi pihenőt sem, minden újabb elem a forróság testi kínjait érzékeltető jelzők láncát egy újabbal toldja meg (meleg, fűledt, lucskos, tikkadt, gőzölög, főve, hőség; utálatos, kegyetlen, kielégítetlen). E fokozással párosuló halmozás következtében a nagy hőség úgy kap nyomatékos erotikus konnotációt, hogy a vágyakozás és a kielégíhetetlenség szorításában szenvedő asszonyi testeket – nem utoljára a műben – gasztronómiai képzetekkel kapcsolja össze (gőzölögő testek).

Nemcsak az emberek és az állatok szenvednek ettől a kánikulától, bódító és nyomasztó hatása a tárgyakra is kiterjed. A forróság már-már mint létállapot jelenik meg:

„A tornácot beüvegezték, de az üvegtáblákat a nyár miatt felhordták a padra; a ház most mintha tárva nyitott nagy szájjal liheg ki az utcára, levegő után.” (Uo.)

Az utca leírása pedig metonimikusan (térbeli érintkezés révén) jelöli az itt lakók egzisztenciális kilátásait is:

„A falu hosszú utcája úgy nyúlik el, mintha a házak is, az apró sárépítmények, végképp megutálták volna a létet. Semmi önzés, semmi bizalom, mintha maguk lemondtak volna a létjogukról, mintha maguk sem értenék, mit keresnek ők ezen a világon, tunya, értéktelen, jövőtlen életükkel.” (Uo.)

Ebben a fullasztó, izzasztó és kilátástalannak tetsző környezetben szinte idegen lényként jelenik meg előttünk a mű főszereplője, Miskolcyné, a falu református lelkészének felesége:

„A papné szívósan ült az egyszerű nádszéken. A húsa mintha valami keményebb anyagból lett volna, nem plattyant el, s olajos barna bőrén alig volt valami kis fényes csillogása a hőség izzasztásának. Szinte sajnálni lehetett ezért a makacs ener-

9 Az idézetek után megadott oldal-számok a következő kiadásra vonatkoznak: MÓRICZ Zsigmond: *Árvalányok*. In: uő: *Házasságtörés* (Kisregények 1). Bratislava, Madách 1985.

10 Mesteri módon aknázza ki ezt Móricz. Az Isten háta mögöttben is. Lásd az erről szóló elemzésemet: *Nézőpontok keresztútjében. Megjegyzések Móricz Zsigmond Az Isten háta mögött című regényéhez.* Irodalomtörténet 2003/3, 479–488.

giáért, mert kellemes elomlani a pocsolójában, de keserves öntudattal ülni benne.” (7.)

Jellemző, hogy az elbeszélő a testen keresztül kezdi a szereplő jellemzését. Annak keménysége és szárazsága, illetve a testtartás egyaránt azt jelzi, hogy egy kívülállóról van szó, aki a többiekkel ellentétben kivonja magát a miliő szorításából. A későbbi részek a másság egyéb jeleivel is felruhazzák őt, amire még részletesebben kitérek, néhány mondat erejéig azonban még maradjunk a testi jelek irodalmi reprezentációjánál. A narrátor még azt is fontosnak tartja megjegyezni, hogy az asszony körmei férfiasak, néhol töredezetek, bőre azonban „sima volt, mint a pergamen”, mivel nem csinált a kezével semmi csúnya munkát.

Fiatalos és szívós testen azonban már meglátszanak a múlt idő nyomain: „*egész fiatalos volt még a bőre színe, de ha lazán kinyújtotta ujjait, már ezernyi apró, törött, határozatlan gyűrődést látott az ujjak tövében.*” (Uo.) A testen keresztül való jellemzés másik feltűnő eljárása, a lélek tükrének aposztrofált szem gyakori leírása. A főszereplő tekintete megannyi üzenetet közvetít a környezete és ezáltal az olvasó felé is.¹⁰ A papné hirtelen elhomályosodó, felragyogó, elkalandozó vagy éppen szűrőssá váló pillantása a benne zajló, és önmaga számára sem teljesen érthető belső történésekről tudósít, amelyekre egyébként a narrátornak még nincs szava. A felszín alatt lappangó vágyak és ösztönkésztetések természete fokozatosan világosodik meg előttünk, mégpedig három egymást követő beszélgetés folyamán.

A verandán varrogató és szemlélődő papné először a szomszéd falu tanítóját szólítja le és invitálja be, aki épp a ház előtt lovagol el. Kacér, csipkelődő csevegésbe bonyolódik vele, mely tele van a lányokra és a házasságra vonatkozó utalásokkal. A nyalka fiatalember ugyan veszi a lapot, de közben arra gondol, hogy „*az ilyen korú asszony már fájó szívvel mondhat effélét.*” (8.) Távozása után az asszony nézőpontjával azonosuló narrátor megjegyzi, hogy „*volt valami szemérmetlen helyesség a tartásában, ahogy a nyeregben, szétvetett csizmákkal, sűrke loaglónadrágban megült.*” (10.) Miután elköszön tőle, az asszony szemtanúja lesz egy kakas „hancúrozásának”, amint az becserkész és maga alá teper egy „*fehér és friss*” (uo.) jércét. Az asszony felindultságáról árulkodik, hogy idegesen zavarja szét a pározó baromfikat („*Hess gyalázatos! – kiáltott ki a papné – idei csirkék, és már...*” uo.), majd utána, az 1. fejezetet záró mondatban pedig azt olvassuk, hogy „*kinyújtotta a karjait, és megfeszítette az izmait*” (uo.).

Az állatvilágból vett példa jelentéstartománya a második beszélgetésben tolódi el az emberi szexualitás irányába. Miskolcyné unokatestvérével, Annával vált pár szót, aki vénlány és a házimunkát végzi a paplakban. Az egyre nyugtalanabb asszony a szexualitás fontosságára célozgat a rokonának, aki ezen megbotránkozik, és szégyellnivaló haszontalanságnak minősíti egy középkorú nő erotikus

fantáziálását („*Azt még csak értem, ha gyereklányoknak a szerelmeskedésen jár az eszük, de te, ugyan hagyj békén...*” 11.). A papné Beniczkyne regényeinek grófnéihoz hasonlítja, akiknek, egyéb dolguk nem lévén, csak „azon” jár az eszük.

Nem sokkal ezután érkezik meg a Miskolczyéknál lakó és kosztoló fiatal óvónő, Irmácska. A jó húsban lévő, félénk és kicsit mafla lány megjelenése olyan indulatokat szabadít fel a papnéban, amelyektől maga is meghökken. Háromszor is elhangzik az elbeszélő részéről, hogy nem tudja, mi az oka ingerültségének és hirtelen jövő hangulatváltozásainak. Először szadisztikus érzések vesznek erőt rajta: „*Nem értette, mi történt vele, de szerette volna megmarkolni a lány haját s megbíbelni. Jó volna kitölteni rajta ezt a hirtelen dühét. Ha azt a nagy borzas frizurát marokra foghatná!*” (Uo.) A következő pillanatban a másik fizikai bántalmazásának vágyát a lelki kínszenvedés látványából eredő öröm váltja fel. A papné kéjesen élvezi, hogy sikerül zavarba hoznia a lányt azzal az álhírellel, hogy „udvarolója” érdeklődött utána. Szándékosan halogatja a látogató nevének elárulását:

„– *Nos, nos! – sürgette olyan kéjenc módon ejtve ki a szókat, mintha kanállal szűrcsölné amannak a szemérmét, a felháborodott szüzi érzéseit.*” (12.)

A fogalmazásmód felettébb kétértelmű. A „szemérmét” szó ugyanis nemcsak tulajdonságot jelölő, elvont jelentéstartalmú főnévként értelmezhető, hanem a nemi szervet megnevező régies, biblikus nyelvhasználatot idéző¹¹ kifejezésként is. A mondat zárlata ugyan az előbbi olvasat érvényét erősíti, a nemsokára bekövetkező események azonban arról győznek meg bennünket, hogy indokoltan vetődik fel egy olyan „erotikus interpretáció” lehetősége is, mely a szégyenérzet helyett (vagy azzal együtt) az orális szex gondolatát hozza szóba. Amikor ugyanis Miskolczyne megpillantja a lányt „vakító fehér” nyakát, már alig tud parancsolni a benne dülő érzéki vágyaknak:

„*A papné összefonta a karjait széles, erős mellén, a karjai is úgy feküdtek meg hatalmasan, meztelenül a rövid és vékony májszínű, nagyfoltú blúz ujjából könyöktől kibújva, s úgy duzzasztották fel temérdek nagyságú emlőit, hogy a lányt szédülés fogta el, s leborult a szék támlájára, hogy minél könnyebben elbújhasson a támadó elől.*

A szőke haj ettől a gyors lendülettől leomlott, s előrehullott vastagon, puhán, selymesen, bele a székbe, s vakító fehéren látszott ki a fehér nyaka, amelyet finom aranyos pihék borítottak. A papné fekete szemei ellenségesen villogva faldosták ezt a nyakat, amely kövér volt és zamatos üde, az egész lánynak a legszebb része, amely a haj titkában lappangott. Össze-csikorgatta a fogait, s szeretett volna beleharapni. Egy harapásra kifalni onnan azt a nagy, nagy finomságot...” (12.)

11 „Apád szemérmét és anyád szemérmét föl ne fedd; anyád ő, ne fedd föl a szemérmét.”

3Mózes 18,7. Idézett fordítás: *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatársulat Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, Kálvin János Kiadó 2001.

A papné testi jegyeiben és viselkedésében sajátos módon keverednek a nőies és a férfias attribútumok, ami előrevetíti e jelenet későbbi, még merészebb folytatását. Az anyaság s ezzel együtt a termékenység hiperbolikus megjelenítése (hatalmas, temérdek nagyságú mellek) egy hagyományosan férfiasnak mondható (s a feminizmus által kritikusan reflektált) hatalmi pozícióval párosul. A lány érzi ezt, s mozdulata egyaránt fejezi ki a megadást, e hatalomnak való feltétlen alárendelődést és a fatalisztikus beletörődést. A lehajtott fej azonban nem biztosít számára védeltséget, éppen ellenkezőleg, tovább hergeli a fölrendelt félt abbéli igyekezetében, hogy egyre nyíltabban és egyre erélyesebben adjon kifejezést vágyainak.

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy Móricz újra (miként későbbi műveiben oly sokszor még) az evéssel kapcsolja össze az erotikus vágyat. A lány testéhez kapcsolódó tulajdonságok („vakító fehér”, illetve „zamatos üde” nyak) analógiát mutatnak a kakas által letepert jércével, amelyről azt olvastuk, hogy „fehér és friss” volt. (10.) A párhuzam groteszk árnyalatát erősíti továbbá az is, hogy előtte a papné „étkes állapot”-nak (11.), az elbeszélő pedig „fiatal süldő”-nek (12.) nevezi a feletébb jó étvágyú lányt. Ráadásul a papné mindkét teremtményt, a jércét és Irmácskát is, villogó tekintettel veszi szemügyre.

Az asszony egy ideig még élvezzi a lány zavarát és érzelmi felindultságát, majd erősen megragadja annak lecsüngő kezét. Azt olvassuk, hogy a szorítástól „megrendülve” (12.) még erősebben rántja magához a kiszolgáltatottságába egyre inkább beletörődő óvónőt. Nem

BA: *LABOR*, audiovizuális performansz, Labor Galéria, Budapest, 2008.

dönthető el egyértelműen, hogy ez a megrendültség az érintés nyomán feltámadt szexuális vágyra, vagy a korábbi szadista késztetés újjáéledésére utal-e; nagy valószínűséggel mindkettőre. Ennek hatására már a papné is zavarba jön: „Az asszony nem engedte el a kezét, mert valami homályos érzése volt, hogy most különös és furcsa dolog történt, hát jóvá akarta tenni.” (13.) Mégpedig úgy, hogy egy képzeletbeli udvarló szerepébe bújik, és hirtelen támadt erotikus vágyát megpróbálja áttranszformálni vagy szublimálni az intim közeledés férfias gesztusaiba. A szorítás simogatásba megy át, a gúnyosság alábbhagy, és egy meghittebb, érzelmesebb tónusnak adja át a helyét:

„– Ha valaki így fogná meg a maga kezét... Irmuci... Az boldog volna ám... Így ni! Megveregetné... ezt a szép kis kezét... megsimogatná... így az arcához szorítaná... És megfogná a mellét...

Megfogta a lány mellét, amely lágy volt, de bő...” (13.)

Ezután árulja csak el Irmának, egy mosoly kíséretében, hogy ott volt a kérője. A lány alig tér magához a számára új élményeket hozó állapotból („*lenyűgözött, félő döbbenettel érezte magán az asszony tapintását*”), majd amikor végül sikerül kiszabadulnia az asszony „elgyávult kezéből”, tréfával próbálja elütni a kérőre utaló kijelentést. Szarka tanító nevének hallatán azonban elpirul és beszalad a szobájába, a papné pedig kedvetlenül, de valamilyen belső nyugtalanságtól hajtva kimegy a kertbe, majd a folyópartra.

Mielőtt folytatnám a regény nemi kódoltság szempontjából fontos szakaszainak szoros olvasását, érdemes pár mondat erejéig reflektálni az előbbi jelenetekből levonható elméleti következtetésekre.

A papnét a szerző az első két fejezetben egy szexuálisan kielégítetlen vagy, másként fogalmazva, a felfokozott érzéki vágytól hajtott nő képében állítja elénk, aki – maga előtt is ismeretlen okból – egyre nyíltabban mutatja ki a nála jóval fiatalabb, szexuálisan tapasztalatlan lány iránt érzett vonzódást. Az asszony és a fiatal lány beszélgetése és az előbbi néhány megnyilvánulása alapján úgy tűnik, hogy egy leszbikus, de legalábbis *leszbikus színezetű* tapasztalat irodalmi ábrázolásáról van szó. Tegyük azonban hozzá, hogy ez nem feltétlenül utal az érintettek (a kezdeményező szerepében feltűnő Miskolcyné) nemi orientációjára. Fiktív hősök szexuális vonzalmainak mibenlétéről egyébként sem mondhatunk semmi biztosat – annál többet legalábbis nem, mint amit a viselkedés jeleiből leszűrhetünk; ezek pedig többértelműek. Különösen fontos ezt szem előtt tartani az alább elemzendő második erotikus jelenet esetében is.

„de jó volna férfi lenni”

Miskolcyné a folyóparton fürdőző fiait pillantja meg („*barnán és elevenen, meztelenül állottak a parton*” 14.), akik a túloldalon mosó pa-

12 Az asszony közvetetten, a gyerekét szidva mond kemény ítéletet a férje felett, aki szerinte álszent és gyáva módon nem tett semmit egy sikkasztással vádolt kollégája és barátja megmentése érdekében: „Kényes komédiás, semmiházi, mint az apja.” (18.)

rasztasszonyokkal incselkednek, trágár szókat kiabálva át nekik. Iszonyú düh fogja el, s az asszonyok rendreutasítása után kegyetlenül elveri a nagyobbik és a középső fiát, először vesszővel, majd pusztá kezével mérve rájuk a csapásokat („*Erős, kemény tenyere csattogott a gyerek vastag húsán, míg ki nem vörösödött a gyerektest, s az ő keze is bele nem fáradt.*” 15.). Látható, hogy a papné saját gyerekein vezeti le az óvónő hirtelen távozása után sem szűnő érzéki felajzottságát. A verés oka ráadásul a szexuális tabu verbális megsértése. A jelenet erotikus konnotációit és a női szereplő férfias vonásait erősíti továbbá a következő mondat is: „[...] erős kezében keményen állott a vessző, és rettenetesen csapkodott a gyermekére” (uo.). Az elbeszélő azonban még hozzáteszi, sajnós, kicsit szájbarágós módon, hogy az anya tombolása önostorozásként értelmezendő; a fiak testén támadt vércsíkok saját gerjedelmének büntető jelei:

„[...] azzal elkezdte ütni a gyereket. Ész nélkül, akarat nélkül, azért, mert megcsapta a gyerekben saját maga, a saját valósága, mert azon egy villanásban megérezte a teljes testi és lelki hasonlóságot, és mert megrettegett attól, hogy a fia éppen ilyen vad-sággal éljen valaha a gerjedelmeknek, mint ő teszi most.” (Uo.)

A legkisebbet nem veri meg, a testvérei barna színétől elütő világos bőre és hisztérikus viselkedése ugyanis a férjét juttatja eszébe:

„Megérezte, hogy a kicsi egy egészen más fajból való... Ez a gyenge fehér test... Ez a gyáva visító lélek... Ez az ura.” (Uo.)

Fontos megjegyezni, hogy ez az első utalás a férjre, a falu református lelkészére. Az életrevaló, erős, pogány fiúk és a lányos, puhány és affektáló öccsök közti oppozíció a feleség és a férj közti viszonyt, ket-tejük alkatbeli különbségét képezi le. Ez számos házastársi konfliktus forrása, ahogy arról a vízparti jelenetet követő vacsora szóváltása alapján rögtön meg is bizonyosodhatunk.¹² De ebből az összezőrdülésből az is kiderül, hogy ki viseli otthon a kalapot: „*Hozzá volt már szokva, hogy ha a felesége támad, akkor ő hallgasson.*” (17.)

A vacsoránál megjelenik az óvónő is – kipirultan, zilált hajjal és ábrándos tekintettel ül asztalhoz. A tálalást irányító Anna észre is veszi a változást, de csak a papné tudja annak valódi okát. Az általa adott magyarázat egy, a narrátor szólamába szinte észrevétlenül belesimuló, némi izgatottságról árulkodó mondatban fogalmazódik meg:

„A szeme zavaros, mozdulata ijedt, nyugtalan: ez most tovább folytatta magában, amit előbb ő kezdett ki vele: a szerelmeskedés ábrándját.” (20.)

Amikor bejelentik, hogy másnap Szarka tanító teszi tiszteletét náluk, megismétlődik a verandán lezajlott jelenet: az óvónő szégyellősen

lehajtja a fejét, nyakának és dekoltázsának látványára pedig Miskolczynét újra elönti a forróság:

„Kivágott, kék babos kartonblúzából a lámpafényen előfehérlött a nyaka s melle teteje. A papné hőséget érzett, s leereszkedett szempillákkal arra gondolt, de jó volna férfi lenni.” (20.)

Az események ezután új lendületet vesznek. A vacsorát követő üldögélés után a papné sétára invitálja a húzódozó Irmácskát, miközben férje az áhítatosan hallgató Annának a házastársi hűségéről és a test mindennemű tisztátalan, gonosz kívánságai elleni küzdelem szükségességéről szónokol (mintha öntudatlanul ráérezne arra, hogy mire készül a felesége). Miskolczyné a folyópart irányába vezeti a lányt, és minden olyan fogást bevet, amit egy ilyen helyzetben egy férfi egy lány elcsábítása érdekében bevetne.

Először a vállára teszi a kezét („Az ujjai játszva kissé megmarkolták, kissé megsimították a lány gyenge húsát.” 21.), majd lecsúsztatja a derekára. Így ülnek le egy padra, ahol az asszony megpróbál közelebb húzódní a lányhoz, aki viszont „önkéntelenül távolodni akart” (uo.). Erre nevetve magához öleli őt. A lány érzi a helyzet fonákságát, mert megjegyzi: „A nagytiszteletű asszony olyan erős, mint egy férfi.” (Uo.) Az asszony felajánlja neki a tegeződést, mire a lány nem bírja tovább a feszültséget, és részben a meghatottságtól, részben pedig a túlfeszített hangulattól a másik mellére borul, és sírva fakad.

Ezzel egy kicsit oldódik a feszültség, s a két nő intim együttléte familiáris jelleget ölt: mintha csak az anya nyugtatná a lányát („Nono, gyermek – mondta az asszony, s két erős karjával odaölelte magához a lányt.” 22.). Az asszony következő mondata azonban újfent a férfias, udvarló beszédműfaj regiszterébe csúszik át: „Szeretem ezt a kéket rajtad.” (Uo.) A meghitt testhelyzet csakhamar kínessá és félreérthetővé válik („Már szinte megérezték, hogy tovább maradtak ebben a furcsa és szokatlan helyzetben egy kis árnyalattal, mint lehetett volna” uo.), mire a papné „meghitt hangon” a férfiak és a nők szerelmének/szeretetének különbségeit kezdi el ecsetelni az egyre izgatottabbá és zavarodottabbá váló lánynak. Ezen a ponton a kivonatol ismertetést helyett és a későbbi kommentárt megalapozandó egy hosszabb részt kell idéznem a regényből:

„Az asszony megérezte vékony ruháján át ezt a gyöngye remegést, és különös, érthetetlen, kéjes izgalom futott végig tőle a testén.

Végigfutotta óvatos gyöngédséggel az ujjával a lány puha hátát, le a derekáig, aztán beopta az ujjá hegyét a test túlsó oldalán a keble alá, ahol erős gyűrődéssel feküdt rá az ujjára az emlő.

– Csak asszonyok tudják egymást igazán és önzetlenül szeretni – mondta meggyőződéssel. – A férfi szerelme mindig

puszta érzékiesség. Mikor azt esküszí, hogy örökre és ki-
mondhatatlanul szeret, akkor is hazudik. A szerelem neki csu-
pán az érzéki kielégítésig tart. Mikor lehűtötte a szenvedélyét,
akkor vége... Arra képesek, hogy hét esztendeig elvárjanak az
első, igazi... csóki... De aztán hét esztendőt is el tudnak töl-
teni a feleségük oldalán, anélkül, hogy egyszer is megcsókol-
nák igazán...

A tüdeje remegni kezdett, egészen úgy érezte magát,
mintha most férfi volna, aki szerelmet vall a leánynak.

– A mi szeretetünk, nőké, egymás közt egészen más ter-
mészetű. Mi csak szívvel szeretjük egymást, és ez az igazi.

Ezzel tenyerét a lány szívére tette, s érezte, hogy ver az.
Az ujsa hegye most belenyomult idegesen a bordákon túl a
puha húsába. A lány gyöngye, de ijedt ellenkező mozdulatot
tett. Az asszony megfeszítette a karjait, és ellenállott minden
moccanásnak. Az agya égett, az arca majd kicsattant a tüztől,
s nem értette, mi van vele. Jólesett neki, hogy öleli ezt a gyer-
meket, s nem akarta elengedni! Mintha a saját boldogtalansá-
gának eshetősége ellen akarta volna ezzel az öleléssel megvé-
delmezni. S most megérezte, micsoda külön lelki gyönyör le-
het egy férfiúnak, hogy védője és oltalmazója lehet a hölgyé-
nek. Valami rendkívüli felmagasztosultságot érzett, valami
olyan erőnek a kibuzgását, amely asszonyt nem szokott elön-
teni. Amint így keblén tartotta a lányt, mintha az egész világ
ellen meg tudta volna védeni. S ezért a nagy adományért nem
kívánt semmit, csak azt a kellemes érzést, amit a testüknek
összesimulása okozott.” (22–23.)

Látható, hogy a papnét mennyire felkavarja a lány megölelésének és
simogatásának az élménye. A narrátor újra utal ennek a tapasztalat-
nak újszerű, idegen voltára („érthetetlen, kéjes izgalom”, „nem értet-
te, mi van vele”). Feltűnő, hogy a lányhoz fűződő kapcsolat átalaku-
lását az asszony a barátnő, a férfi szerető és az anya kategóriáiban
próbálja megragadni: a hős megnyilatkozásaiban és a benne lejátszó-
dó lelki folyamatokról tudósító narratori szólamban egymást váltják,
illetve keverednek e három szerepre utaló kifejezések. Miskolcyné
hol szenvedélyes férfiszereplőnek („mintha most férfi volna, aki szerel-
met vall a lánynak”, „védője és oltalmazója lehet a hölgyének”), hol
meghitt barátnőnek („Mi csak szívvel szeretjük egymást, és ez az iga-
zi”), hol pedig gondoskodó anyának („Jólesett neki, hogy öleli ezt a
gyermeket”) érzi magát. Persze csak azután jut ezekre a gondolatok-
ra, hogy a a rajta erőt vevő „kéjes izgalomnak” engedve végigsimo-
gatja a lány hátát és mellét. Éppen ezért elképzelhető egy olyan ol-
vasat is, mely szerint egy váratlanul felfedezett homoszexuális von-
zódás heteroszexuális fogalmakkal való leírásáról van szó. Innen néz-
ve épp e tapasztalat szokatlansága, szubverzív jellege indokolja a be-
álló „szerepzavart”. Mivel a papnét még maga sincs tisztában azzal,

amit éppen átél, a megértésére tett erőfeszítés során a számára addig ismerős férfi–nő illetve anya–gyermek viszony fogalomkörébe tartozó kifejezésekkel igyekeznek közelebb férkőzni az igazsághoz.

De mi az igazság? Miskolczyné most fedezi fel, hogy lesbikus, csak ezt még magának sem meri bevallani, illetve nem képes azt adekvát módon megfogalmazni? Ebben az esetben a többször is hangsúlyozott maszkulinitás a nők közötti homoerotikus kapcsolatban olykor előforduló heteroszexuális szereposztás jeleként értelmezhető: ő az erősebb, az irányító, egyszóval a domináns fél. Vagy alkalmi homoszexualitásról van szó, egyfajta szexuális pótcselekvésről, amit a nemi kielégületlenség idézett elő? Ezt próbálja, megint csak elég kioktató módon, sugalmazni a szerző egy állatpárhuzam segítségével:

„Nagy, komor bika állott távolabb felemelt fővel, és méltóságosan bámult az átmenő szekér felé. Jobbra mellettük két tehén ficáncolt. Egyik, egy szép fekete nyakú tehén, bikát játszott, s felkapaszkodott a másiknak, egy kis veres riskának a tomporára.” (33.)

Az asszony férjével együtt tanúja a jelenetnek (a csorda mellett kocsiznak el éppen), s a kocsisuk, egy öreg paraszt ad magyarázatot a tehén különös viselkedésére:

„Bika kén neki! [...] Az a legrosszabb, mikor a tehén bakzik. Űzekedhetnek, de hiába kerülgeti a bikát, az észre se veszi, hát osztán ű akar hágni!” (33–34.)

Ezekre a szavakra az asszony elvörösödik, és dacosan fordul el az urától.

Ilyen egyszerű volna a magyarázat? Kétségtelen, hogy az asszony kezdettől fogva és a vízparti csábítás-jelenet után is férfiasan viselkedik, ami nemcsak külső, magatartásbeli jegyekben nyilvánul meg (erő, határozottság, irányítás), hanem új, már-már a biológiai nem adottságait is áthágó élmények átélésében. Kérdés viszont, hogy ezt azért teszi-e, mert nincs a közelében férfi, aki vágyait kielégíthetné? Úgy vélem, hogy a szöveg olvastán nem dönthető el egyértelműen, mi az ok és mi az okozat. A fiatal lány szexuális izgalmat kelt a papnéban, ami viszont oda vezet, hogy sikerül megtapasztalnia, milyen férfinak lenni. Azt a paradox következtetést kell tehát levonnunk, hogy a férfiaság egy be nem teljesült, lesbikusnak induló vonzódás folyamányaként válik megtapasztalhatóvá a számára.

Érdeemes ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet egy apró, de annál nagyobb jelentőséggel bíró szóhasználati sajátosságra. Amikor a nőkről van szó, Miskolczyné a „szeretet”, a férfiak esetében viszont a „szerelem” kifejezést használja. Az előbbit a mély, tartós érzésekkel („*Mi csak szívvel szeretjük egymást, és ez az igazi*”), az utóbbit a futó érzékiséggel azonosítja („*A szerelem neki csupán az érzéki kielégítésig tart*”).

Nyilvánvaló az összevetésből, hogy a kettő közül melyiket tartja értéke-
sebbnek. A gond csak az, hogy ezt aközben mondja, hogy a keze a lány
testén vándorol! A szívbeli szeretet nyomatékosításaként megpihen a
szívtájékon is, a puha hús tapintása és a lány ellenkező mozdulata azon-
ban tovább fokozza érzéki izgalmát („Az agya égett, az arca majd kicsat-
tant a tűztől”). Láthatólag nincs összhangban az, amit az asszony mond,
és amit tesz, illetve érez; a test ellentmond a nyelvnek.

A biológiai (szex) és társadalmi (gender) értelemben vett férfias-
ság és nőiség egymásrautaltsága és konfúziója további megerősí-
tést nyer abban a beszélgetésben, melyre az előbb elemzett erotikus
jelenet után kerül sor. A lány elutasító viselkedése után az asszony is
valamelyest lehiggad („jeges zuhanyokat érzett a vérében, s hideg
lett a verejték a homlokán”), majd hosszas hallgatás után, immár egy
folyóparti fűzfának dőlve, igyekszik társadalmi síkra terelni a beszél-
getést, és fojtott indulattal a hangjában az érzelmi és érzéki kötődés
helyett a nők hátrányos helyzetét kezdi ecsetelni:

„– Ah, istenem – szólt csendesen az asszony –, milyen szomo-
rú sors asszonymnak születni! Le vagyunk kötve, gyerekekkel kell
kínlódni, házba bezárva. Öltözni, főzni!... Mit tett valaha assz-
zony?” (24.)

A panasz csakhamar vádló felkiáltásba torkollik:

„– Úgy utálok magamat! – mondta az asszony összeszorított
ajakkal, lihegő indulattal. – Ha én férfi volnék, megtanítanám
a világot!...”

Hátratett kezeivel belemarkolt a fa törzsébe, s a körme mind
tele lett a háncs mohával. Úgy állott nekiszegülve a csillagos
éjszakának, hatalmasan és megfeszült mellekkel. S tehetetlen-
ül emésztette a benne lévő nőstényerő, amely most, úgy tet-
szett, csakugyan szinte a férfiúság határán volt.” (Uo.)

És éppen ekkor, a feszítő női (szexuális?) energiák férfiasá váló átlé-
nyegülésének a pillanatában hangzik fel a pap hívószava, aki, a törté-
net folyamán először, a keresztneven szólítja a feleségét:

„– Ágnes! – kiáltotta az ura fentről.
Az asszony összereszkedett.
– Ágnes! – kiáltotta újra a férfi, s hangja mélyen és gyönyörű-
en zengett.” (Uo.)

Mintha az ősbűn miatt rejtőző Ádámot megszólító Úr hangját halla-
nánk. Nem bizonyítható, hogy tudatos volt-e Móricz részéről a ke-
resztnev megválasztása, mindenestre a görög hagnosz-hagiosz szó-
ból eredő, szűzies, tiszta, szemérmes jelentést hordozó Ágnes¹³ éles
ellentétben áll viselőjének leplezetlen érzékiségével.

A papné asszonyi dacból nem felel a férjének, végül az óvónő kiáltja el magát, attól való félelmében, hogy hallgatásával „*bűnpalástolónak látszik*” majd. Miután rájuk találtnak, és lassan elindulnak a ház felé, a pap újabb prédikációba fog. Házasságuk szellemi mélységét dicsérő és a testi vágyakat kárhóztató szavaiból egyértelműen kiderül, mennyire nincs tisztában azzal, ami a feleségével éppen történik; egy világ választja el őket egymástól:

„A mi szerelmünk az nem érzéki, az szellemi házasság! Mert ezt nem értik az emberek, hogy nem elég csókolni és szorongatni az asszonyt, hanem ki kell elégíteni a lelkét! Szeretni kell, imádni, beleolvadni egymás lelkébe, és nem tudni erről a rongy testről, ami tele van gyarlandóságokkal és vétkekkel... Ez igen, ez magasztos viszony.” (25.)

„Árvalányok”

A kisregény második fele egy, az espereséknél tett vendégség eseményeit meséli el. Miskolczyék más papházaspárokkal együtt vesznek részt egy minden hivatalossága mellett is baráti hangulatú összejövetelen. A pazar lakomát követően, az „*evés tömeggyönyörűsége után*” (40.), a beszélgetés a lelkeszi hivatás, a házasság és a szerelem körül kezd el forogni. Az elhangzottak ismertetése helyett fordítsuk most figyelmünket ismét a papnéra, már csak azért is, mert a társaság egyes tagjairól az ő szemszögéből kapunk érzéketlen, portrészámba menő leírásokat.

Az utazás napján az asszony már valamelyest megenyhült az ura irányában, derülten és felszabadultan készülődik az útra. Még azt is élvezi, hogy sikerült a férje orra alá borsot törnie azzal, hogy meghívta a vendégségbe azt a fiatalembert, aki a Kisfaludy Társaság megbízásából végzett népköltési gyűjtés örvén kopogtatott be hozzájuk nem sokkal az indulás előtt. Az espereséknél összegyűlt társaságban (a többiekhez való viszonyításnak is köszönhetően) a papné személyiségének új oldalát ismerhetjük meg, miközben a kor társadalmi normái szerint inkább férfiakhoz illő viselkedése és fokozottan érzéki női mivolta továbbra is hangsúlyosan jelenik meg a beszédében, illetve az érzelmek hullámmzásáról és a testi jelek „*üzeneteiről*” tudósító narrátori leírásokban.

Miskolczyné őszinte ellágyulással gondol vissza a férjével való megismerkedésére, annak tartózkodó, komoly udvarlására és a hosszú évek várakozására, melyet a külföldön tanuló, majd a kötelező egyházi szolgálatokat letudó vőlegényjelölt felemelő visszatérése és lánykérése koronázott meg. A visszaemlékezésből azonban kiderül az is, hogy a szexuális vágyak kényszerű elfojtásának kezdete nem a házasság idejére tehető, hanem korábbra, a hosszúra nyúló „*hallgatólagos*” jegyesség napjaira: „*Hogy nem mert kibújni az emberek szeme elé, hogy restelkedett és panaszkodott, ha már megint esküvő volt az utcában. És erősen telt, daliásan kifejtett testét hogy nyomorgatta az ágy-*

ban ideges és képzelődő éjszakákon, s vérkönnyet sírt, ha meghök-
kent, hogy örökre egyedül fog fetrengeni száraz és izzó ágyán.” (56.)
A többi asszony házasságtörténetét végighallgatva önelégülten állapít-
ja meg magában, hogy neki van a legjobb dolga (ura), arcuk, öltözetük
és alakjuk szemrevételezése után pedig szintén büszkeség tölti el, ér-
zi, hogy e barátnék körében még mindig ő a „királyné”:

„Érezte a saját emberi, asszonyi jólétét, tudta, hogy ő mégis
valaki, amint erős, kemény húsú, barna karjait a mellén össze-
fonta, s bordó színű, finom lazaságú grenadin ruhája tágas ve-
tületekbe gyűrődött a mellén, érezte, hogy ő itt a királynő az
asszonyok közt.” (55.)

Ez a kiváltságos pozíció azt is jelenti, hogy a testi szépség és a „kívá-
natosság” tekintetében is megelőzi a többieket:

„Micsoda nőstény ő! Kinek vannak ilyen mellei! Ilyen kemény és
marokra fogni való húsa és ilyen ölelő karja! Ezek a békák itt kö-
rülötte, akik csak rámászni tudnak arra, aki párjuk, ezek fel sem
látnak hozzá. Jobban ráült a combjaira, és kevély volt, hogy
nyolcvankét kilogrammja mellett nincsen hasa, mint az elhízot-
taknak szokott lenni! s nem karcsú, mint az agyonfűzött zsidó-
asszonyok, akik olyanok, mint két tömött zsák egymáson.” (56.)

Amint azonban (immár másodszor) megpillantja ura közönyös, élet-
unt arcát, a kéjes mosoly lehervad az arcáról, s az emelkedett érzé-
sek helyébe a keserű kiábrándultság lép. Kénytelen belátni, hogy a
férfiből már kiveszett minden vitalitás és szenvedély:

„Csak egy szemvillanásnyi ideig, de tisztán látta rajta az előb-
bi közönyösséget, amelyet nem tud felrázni sem a szerelem,
sem az indulat! Hogy mi lett ebből az emberből!” (52.)

Ezért is fog gyanút, amikor a férje „friss vágyakozással” a hangjában
bejelenti neki, hogy további férfiakkal együtt elkíséri a népgyűjtő fia-
talembert a dohánypajtáig. („Mit akar ez? Hova megy? Miért megy?
Miért hagyja itt a társaságot?” 53.) A kártyajáték izgalma és a fiatalok
bimbózó szerelmének látványa valamelyest feledtetni tudja vele
rossz közérzetét, de a meglepetésre egyedül visszatérő fiatalember-
nek (akit addigra mindenki csak Kisfaludy Társaság úrnak nevez) az
ura hollétét firtató kérdésre adott válasza még mélyebb depresszió-
ba taszítja őt. A férfiak, mondja, beleértve Miskolczyt is, az árvaház-
ba mentek, hogy megnézzék a „kis árvalányokat”. (58.) Miskolczyné-
ban elhül a vér, alig kap levegőt, s ekkor hajtja le az első pohár bort.
A férfi láthatólag nem érti, mi az oka az asszony felindultságának, az-
az nem érti a szavak (árvaház, árvalányok) másodlagos jelentését. A
papnének kell őt felvilágosítania arról, hogy az árvalányok

„...azok a szép és kifestett némberek, akiknek nincsenek szü-
leik és testvéreik és férjeik, és mégis az egész világ férfai sze-
reti őket [...] Árványok. Hát nem szép szó! Maga népkölté-
si gyűjtő, hát írja fel: a parasztok nevezték így el ezeket a – ca-
fatokat!” (59.)

A hír hallatán az asszony, ismét férfihoz illő módon, bánatában ke-
mény borozásba kezd, s az elfogyasztott mennyiségnek köszönhe-
tően egyre szenvedélyesebben és egyre nehezebben forgó nyelv-
vel igyekszik maga mellett tartani a fiatalembert. Közben lánykorá-
nak olyan élményei is eszébe jutnak, amelyek csak fokozzák kété-
retét. Már másodszor idéződnék fel benne az este folyamán a vá-
rakozás egyedül eltöltött hosszú évei, az, hogy majdani férjétől tá-
vol „erősen telt, daliásan kifejtett testét hogy nyomorgatta az ágy-
ban ideges és képzelődő éjszakákon”. (56.) S megjelenik emléke-
zetében egy szücslegény képe is, „akinek pillantásától kilelte a hő-
ség és kiverte a hideg”. (59.) Egy elszólásnak is felfogható hasonlat
erejéig pedig a telt húsú, szóke óvónő alakja is megelevenedik egy
pillanatra:

„Olyan szép testek vannak, szőkék, rózsaszínűek, mint a yor-
khsire-i malac, finom bőrök, puha, aranysejlymű hátak, ame-
lyeket guszthus megsimogatni, végigszaladni az ujj hegyével,
az ajkak szélével...” (62.)

A leírás, noha a beszélő nem egy konkrét személyre utal, hanem ál-
talános értelemben fogalmaz, az ismétlődő jelzőknek köszönhetően
Irmácskára is vonatkoztatható.

A kótyagos és szexuálisan egyre jobban izgalomba jövő asszony
látványa a kezdetben viszolygó fiatalembert sem hagyja érintetlen-
nül, aki elfogadja a papné által számára felkínált udvarló szerepét.
Olyan beszélgetés bontakozik ki közöttük, amely a kezdeti csipke-
lódó hangnemű tréfálkozástól eljut egészen a valódi érzéki szenvedé-
lytől felkorbácsolt vallomásig. Miskolczyné szinte belekapaszkod-
dik az „árványok” szóba, s ez irányítja a kihívó és szemérmetlen
utalásokkal teli csevegését. Jelentését először csak egyedüllétére
vonatkoztatja („az uram az árványoknál van; ezzel itt hagyott en-
gem árványnak” 59.), később azonban az egész asszonyi nem ki-
szolgáltatottságának szimbólumát látja meg benne („Hát nem árva-
lány vagyunk-e mind, asszonyok!” 60.). Annyira belemelegszik a
felfedezett párhuzamokba, hogy végül arra kéri az egyre izgatot-
tabb fiatalembert, bánjon úgy vele, mint egy szajhával: „Az uram az
árványoknál van, s én magam árvány vagyok! csak beszéljen
úgy velem, mint egy árvánnyal beszélne!” (63.) Az ifjú népgyűj-
tő, kinek vérét „bujaság lepte el” (uo.), egy olyan botránkozásra
okot adó képpel zárja le a beszélgetést, amely az erotikus kívánsá-
got vallási fogalmak segítségével allegorizálja:

14 A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy a papok ugratták-e a fiatalembert, vagy ő maga találta ki az egészet.

15 POSZLER

György: „Rózsafavonóként nagy zön-gésű húrhoz” – (ma?) „súrlódják ez írás” – (ma!). Kritika 1999/8, 15.

„– Odaadnám az életem, hogyha a Szent Péter kulcsát megforgathatnám a zárban... ha ki nem nyílna is! A mennyország kapujában meghalni is boldogság.

– Érintsen meg egy ujjal, s gondolja, hogy megtörtént.” (64.)

Miután a férfiak megérkeznek, kiderül, hogy nem az „árvalányok” nyújtotta örömeiket hajszolták, hanem a helyi doktor ásványgyűjteményét nézték meg.¹⁴ Miskolczi alakja immár teljesen más fényben tűnik fel. Azt olvassuk, hogy férje őszinte, lelkes válaszát hallva az

„asszonynak abban a részeg, beteg és megkínzott szívében megindult valami áramlás, és egyszerre visszajára fordult minden, minden.” (66.)

Másnap kibékülnek, és már kora hajnalban, szinte lopva hagyják el az esperesék portáját. Hazafelé tartva, a mámoros hangulatú, nevetéssel és szerelmes évődéssel telő kocsiúton a papné újra az árvalányokra fordítja a szót: „Minden asszony, mind, mind, csak egy szegény árvalány, akinek kéztől kell várni a szerelmet, mint a kis malacnak a tengerit.” (69.) Úgy tűnik, hogy a férj megértette felesége korábbi nyugtalanságának, ingerültségének és részegségének okát, s a jövőben az annyira magasztalt szellemi igények mellett a testi kívánságok kielégítésére is gondot fordít majd. A papné boldognak, elégedettnek tűnik, s az elébük szaladó óvónőt is a „minapi sajtóságos mellékzöngékkal annyira teli érzés nélkül” (70.) öleli meg.

A regény zárlatát a Móricznál viszonylag szokatlan, bár nem példa nélkül való *idill* jellemzi. Ez azonban, miként más műveiben is, nem egy hosszan kitarított békés, harmonikus időszak, hanem csak pillanatnyi állapot, egy bevillanó életlehetőség, Poszler György fogalmát kölcsönvéve – „idillcsíra”.¹⁵ A házaspár hazatérésének jelenetsora, megérkezésük a családi fészekbe, ahol „*pihés gyerekek, minden megszkott jó*” (70.) várja őket, ellenpontozza a nyitó mondatok által megrajzolt képet. A veranda már nem „liheg” a nagy forróságban, hanem „nevet”, a papné először a férjére emlékeztető legkisebb fiát csókolja össze, azt, akit annakelőtte utált, s végezetül a tüzelő nap természete is teljesen megváltozik: „*S a telitüzű, fényes nyár egészségesen, termékenyen, megújítóan özönlött el az egész világon.*” (70.)

Hatásos eljárások

A tabuszámba menő téma merészsége mellett mi az oka annak, hogy Móricz kisregénye ma sem veszített elevenségéből, most is élvezetes, magával ragadó prózai szöveggént olvasódik? Milyen prózapoétikai eljárások és stilisztikai fogások vannak e hatás hátterében? És milyen fogalmakkal is írható körül ez a „hatás”?

Kezdjük az utóbbi kérdéssel. Az *Árvalányok* a nyelvi kifejezés *dialógizáltságával* tűnik ki. Olyan prózai szöveggel van dolgunk, amely

minden megszerkesztettsége és „irodalmi szabatosága” mellett is érzékeltetni képes az előszó gyakran ellentétes érzelmektől és indulatoktól vibráló természetét, mind a külső, „hangos” dialógus, mind pedig a belső magánbeszéd prózai regiszterében. Ezt az eleven, feszültségekkel és fordulatokkal teli hullámzást Móricz tovább fokozza e két megnyilatkozásforma folyamatos váltakoztatásával és egymásbacsúsztatásával. A lelki folyamatok ily módon való ábrázolását a külső, testi tünetek és fiziológiai folyamatok aprólékos reflektálása kíséri, magyarázza.¹⁶

Prózapoétikai szempontból ez a narrátor és a szereplő hangja és tudata közti határok elbizonytalanításában, lebegtetésében érdekelt *szabad függő beszéd* mesteri alkalmazásával hozható összefüggésbe. Mint ismeretes, ez a technika, mely egyébként már a *Sárányt* is jellemezte, egyszerre engedi érvényesülni a széthangzás és az egybecsengés effektusait, s kiváló lehetőséget biztosít a szerző számára a monologikus narrátori beszéd rejtett dialogizálására. Az *Árvalányokban*, akárcsak *Az Isten háta mögöttben*, az esetek többségében még viszonylag könnyen elkülöníthető egymástól a két szólam, a szerző a mondást, gondolatát, érzést kifejező ígéssel és az elbeszélő felvezető mondataival meg is könnyíti a hangváltás lokalizációját. Íme, egy jellegzetes példa:

16 Felbukkanni látjuk itt a szexuális tapasztalatok megragadására szolgáló, jellegzetesen móriczi szókinccs és beszédmód jegyeit: melegség – hidegség, pirosság – sápadtság, vérbőség, reszketés, elfúló lélegzet, izzadás. Vö: JASTRZEBSKA, Jolanta: *Szentek, prostituáltak, öngyilkosok. A szexualitás idiolektusa Móricz Zsigmond regényeiben*. Jelenkor 1998/3, 273–274.

BA: LABOR, audiovizuális performansz, Labor Galéria, Budapest, 2008.

17 Erről részletesen lásd: HERCZEG Gyula: *Móricz Zsigmond stílusa*. Budapest, Tankönyvkiadó 1986, 68–126.

„A fiatalember belesüppedt a székébe, s előreejtette a fejét. Két kezét keresztbe tette az ölében. Meg volt löve. Vége volt. Érezte, hogy vége volt. Tudta, hogy most már ezek után, mivelhogy kompromittálta a lányt, el kell venni feleségül. Pedig az igazat megvallva – mondta magában önmagának – ő már olyan jól kispekulálta, hogy ő fogja elvenni a kurátor lányát... No de hiába, az úri becsület kötelez...” (Kiemelés: B. K. 30.)

A kiemelt részek még a narrátor jelenlétére utalnak, az utolsóként idézett mondat azonban már érthető akár a szereplő, Szarka János falusi tanító belső monológjaként is. A részlet további mondataira is ez a hangcserélgetés, a folyamatos szólám- és nézőpontváltás jellemző. A szenvedélyes Miskolcyné alakja azonban már inkább megfelel az olyan emocionálisabb töltetű és expresszívebb stilizáltságú monológok sikeres alkalmazásának, amelyek az elbeszélő és a hős hangja közti szinte észrevétlen áttűnésekre építenek. Ez az elbeszélői technika e regényt követő művekben kristályosodik ki igazán,¹⁷ meg kell azonban jegyezni, hogy Móricz ennek segítségével már ebben a kis remekművében is nagyon érzékletesen és árnyaltan képes közvetíteni a papné zaklatott, ellentmondásos érzések közt hányódó és rapszodikus hangulati kilengéseket mutató lelkiállapotát. A fölrendelt narrátor tárgyilagos stílusát egyre inkább „átluggatják” a szereplő önálló, szubjektív kiszólásai. Lássunk erre is egy példát.

„Borzasztóan snassz! – mondta magában, ahogy a kis Bibóné-ra pillantott.

Egy kis sárga blúzocska volt szegénykén... Megható, hogy ez a Bibó, ez a szimpla ember, aki olyan szorgalmasan tanult és tárogatózott, hogy megtalálta a maga párját. Ez való neki, ez a kis jelentéktelenség, akinek nincs húsa és nincs semmije, aki úgy elvész a nagy darab hízó ura mellett és alatt. Hogy néz fel rá, mint egy Jókai-regényhősre, s erős vágású, gömbölyű szemében állandóan ott a boldog kielégültség... Ó, ostoba ártalmatlanság!

És Sarudyné! A rizsporos Sarudyné! A frizurája fel van rakva a csillagokig ! És milyen díszes! Csupa csipke és fodor. Ez az asszony képviseli a női eleganciát egy férfinak. Lám a paraszt Sarudy is jól találta meg a maga társát. Ez felel meg az ő alpári ízlésének! ez olyan finom, mint egy cukrászkisasszony, és olyan kényes is...” (Kiemelés: B. K. 55.)

Az első mondat még a pszichonarráció jegyeit mutatja (lásd a kiemelt beékelést), azt követően azonban már egyre inkább előtérbe kerül a papné belső nézőpontja és érzelmileg színezett, a leírt személyekhez fűződő viszonyát nyomatékosan érvényre juttató hangja. Ezt jelzi az indulatszók, a felkiáltójelek és a kipontozott részek megsza-
porodása is.

Hozzá kell tenni, hogy a regényben a szabad függő beszéd alkalmazásának nagyon változatos formáival találkozunk. Hozhatunk fel példát nemcsak az előbbihez hasonló bújtatott, áttűnéses, hanem a váratlan, fordulatszerű szólamváltásra is, amikor a narrátor addig egyenletesen kiktartott hangja egyszer csak átbillen a szereplő szubjektív regiszterébe:

„Bátran beszélt, és teljes rosszakaratú őszinteséggel, mert kellett neki, hogy könnyítsen magán, most, mikor társaságba megy, ahol úgylis epével fog megtelni a szíve, s mert útonjárónak mindig könnyen tud az ember kitérni, mint Midász a nádasnak: ez elfelejti amit hall, s én megszabadultam egy kis pletykázási kényszer terhétől.” (Kiemelés: B. K. 33.)

A következő idézet pedig azt mutatja meg, hogy a szabad függő beszédet kísérő kettős intonáltság olykor a közvélemény (*communis opinio*) álláspontját kifejezésre juttató névtelen persona megszólalásának köszönhetően válik érzékelhetővé:

„Az asszonyok mind tisztelettel áradoztak magukban az ellen a szokás ellen, amire egyikük sem lett volna képes, hogy háziasszony léte az asztalfőn üljön. Ó, istenem, a háziasszony a legutolsó cseléd a háznál, annak annyit kell ugrálni, táncolni, hogy alig van ideje, hogy leüljön a levest megenni, mikor a pecsenyénél tartanak.

De az esperesnénél más a rend. Az igaz, hogy Ilka, a nagylány elvégezheti a konyhában, amit kell, de azért mégis botrány, nem igaz? hogy még csak jelét sem adja annak, hogy legalább érdeklődik az iránt, mit, hogy intéznek el odakinn.” (Kiemelés: B. K. 36.)

A narrátor szólamának dialogizálása és általánosabban az elbeszélést kísérő hang- és nézőpont-váltogatás a szöveg nemi kódoltsága szempontjából is figyelmet érdemel. A narrátor nem személyként, fenomenálisan megragadható figuraként, hanem csupán egy sajátos nézőpontot, tudást és idiolektust képviselő hangként nyilvánul meg a szövegben. Ezekből pedig semmilyen érdemi következtetés nem vonható le a nemét illetően. Másként vetődik fel azonban a kérdés akkor, ha – engedve a feminista kritika útmutatásainak – tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy e hang „teremtője” vagy kevésbé fennkölt fogalommal élve „kidolgozója” férfi volt. Az *Árvalányok* egy férfi által írt, de női főszereplőre fókuszáló történet. A mű elbeszélője egy Móricz által létrehozott, s ezért – ha nagyon közvetett és áttételes módon is, de – az ő elgondolásait tükröző narratív instancia.

De mi az érdekes ebben?

Az, hogy a papné élénk érdeklődése a másik nem gondolkodásmódja és érzelmvilága iránt, illetve a férfiaság jeleit mutató viselkedése¹⁸ inverz módon tükrözi vissza a szerző és a hős viszonyát.

18 Miskolcynét, főleg férje távozása után, továbbra is feletébb foglalkoztatja, mit gondolnak a férfiak először, amikor egy szép asszonyra néznek. Állandóan erre vonatkozó kérdésekkel ostromolja a Kisfaludy Társaság urat. S a férjével való beszélgetés folyamán pedig egy alkalommal maga lép az udvarló szerepébe: „Szégyenszemre én udvarlok itt neked, azt hiszed, nem veszik észre. Mindennütt a férfi töri magát az asszonyi párjáért, csak én darállok itt neked, mint egy szélkelep.” (39.)

19 ANGYALOSI
Gergely: *Nemi szerepek és poétikai konvenciók*. Lovik Károly: *A kertelő agár*. In: uő: *A költő hét bordája*. Debrecen, Latin Betűk 1996, 54.

Móricznak férfi létére nővé kellett átlényegülnie, hogy a lehetőségekhez mérten hiteles női alakot teremthessen. A poiészis a másik nemmel való *képzeltbeli* azonosulást követeli meg, a másság és az ezzel együtt járó idegenség legyőzését. Ezért mondhatjuk azt, hogy a papné a mű fikciós világán belül (az eddig elemzett szerepei mellett) szerzői vagy inkább elbeszélői funkció hordozója is: az íróhoz hasonlóan elképzeli és verbalizálja ezt az idegenség-tapasztalatot.

Elő- és utótörténetek

Az *Árvalányokban* egy férje által elhanyagolt, szexuálisan kielégítetlen nőalak ábrázolása áll a történet középpontjában. Ebben hasonlít *Az Isten háta mögött*hez. További hasonlóság, hogy mindkét mű főszereplője a társadalmi és erkölcsi normákat és a kulturálisan szentesített nemi szerepeket felrúgva próbál meg kitörni szorongatott helyzetéből. Miskolcyné az *amor lesbicusban* keres vigasztalást, Veresné pedig a nála sokkal fiatalabb kamasz unokaöccsének elcsábítására tesz kísérletet. Egyikőjük kezdeményezése sem vezet sikerre, de míg a papné, e rövid kitérő után, végül lelki és testi értelemben is visszatál a férjéhez és elvesztettnek hitt boldogságához, addig a koros és impotens tanító fiatal feleségének még annyi sem adatik meg, hogy legalább egy pillanatra élvezhesse a csábítás tiltott gyümölcsének ízét. Ráadásul kétségbeesett öngyilkossági kísérlete is komikus, groteszk véget ér.

A nemi szerepcserék tekintetében az *Árvalányok* Lovik Károly *A kertelő agárjával* rokonítható, ahol – miként arra Angyalosi Gergely rámutatott – a „férfiasság és nőiesség ruhaként hordható, illetve szögre akasztható külsőleges jegyek speciális kombinációja”.¹⁹ Ebben a műben fordított jelenségnek lehetünk a tanúi, mint Miskolcyné esetében: egy öreg, de kemény, szigorú dzsentrí úr bosszúállástól hajtva nővé szeretne változni („volnék én csak asszony”). Érdemes utalni rá, hogy – más okból ugyan, de – egy alkalommal a *Tündérkert* Báthory Gáborán is hasonló vágy vesz erőt.

Az érzéki vonzódást is magában foglaló szoros női barátságok, illetve maszkulin jegyekkel felruházott nőalakok ábrázolására elvéve Móricz későbbi regényeiben is találunk példát (*A szerelmes levél*, *Az asszony beleszólt*), ezek azonban – a lesbikus tapasztalat magyar irodalmi tematizálása szempontjából tévesen úttörőnek tekintett *Hangyaboly* (1917) című Kaffka-regénnyel együtt – korántsem nevezhetők olyan merésznek és részletekbe menően kidolgozottak, mint az *Árvalányok* két elemzett jelenete.